

ks. Roman Krawczyk
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Grecka historiografia antyczna

Aby dokładnie określić przedmiot analiz zawarty w tytule niniejszego artykułu, należy najpierw sprecyzować sens dwóch podstawowych pojęć: „historia” i „historiografia”. Historia to dzieje, procesy rozwoju zjawisk życia politycznego, społecznego lub gospodarczego. Historia tak rozumiana posiada następujące zakresy: mikrohistoria (dzieje jednostki ludzkiej od jej przedhistorycznych początków), makrohistoria (dzieje zbiorowości ludzkich: rodziny, rodu, szczepu, plemienia, klasy społecznej, narodu), megahistoria (dzieje rodu ludzkiego, wszystkich ludów i narodów), panhistoria – (dzieje ludzkości wraz z całym wszechświatem).

Natomiast historiografia (gr. *historio-grapho* = pisać, opisywać historię) to dziejopisarstwo, piśmiennictwo historyczne przedstawiające procesy rozwojowe w historii człowieka, grupy, rodu czy narodu¹.

W niniejszym opracowaniu zajmiemy się antyczną historiografią grecką². W świecie greckim z okresu pierwszego tysiąclecia przed Chrystusem historiografia ograniczała się do opowiadań o przeszłości własnego rodu i jego powiązań z innymi rodami (względnie bóstwami). Opowiadania te były przekazywane najpierw ustnie, a więc zmieniane i modyfikowane, a w związku z tym fakty tak były przemieszane z mitami, że trudno tu mówić w sensie ścisłym o wymiarze historycznym tychże opowiadań, najpierw ustnych, a z czasem spisanych. Dopiero od początku V wieku przed Chr. można mówić o początkach właściwie rozumianej historiografii greckiej³.

Niniejszy artykuł poświęcony analizie greckiej historiografii antycznej składa się z trzech części. Część pierwsza obejmuje analizę najstarszego etapu spisywania opowiadań o wydarzeniach z przeszłości przez logografów jońskich (I). Część druga artykułu poświęcona jest charakterystyce twórczości głównych przedstawicieli greckiej historiografii antycznej (II). W części trzeciej (III) zawarta jest zwięzła charakterystyka dwóch specyficznych nurtów historiografii antycznej: historiografii retorycznej (1) oraz historiografii biograficznej (2).

¹ Zob. Cz. Bartnik, *Historia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1993, T. VI, s. 938-939; J. Bańka, *Filozofia cywilizacji*, T. I-III, Katowice 1986-1991; F. Chatelet, *La naissance de L'histoire. La formation de la pensée historique en Grèce*, Paris 1962.

² Historiografię antyczną dzieli się na historiografię rzymską i grecką, ale w starożytności istniały też inne historiografie: babilońska, egipska, hetycka, mezopotamska, sumeryjska, judaistyczna. Zob. A. F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006.

³ H. Podbielski (red.), *Literatura Grecji starożytnej*, T. II: *Proza historyczna. Krasomówstwo. Filozofia i nauka. Literatura chrześcijańska*, Lublin 2005.

I. Logografowie jońscy

Antyczną historiografię grecką zapoczątkowali logografowie jońscy. Termin logograf (gr. *logos* = słowo, mowa, *grafo* = pisać) oznacza pisarza w ogóle, ale w starożytności, zwłaszcza w Atenach, nazywano tak mówców piszących mowy dla klientów. Z czasem jednak nazywano tak najstarszych historyków greckich, którzy badali dawne mity i legendy, a także zachowane dokumenty takie jak spisy kapłanów, kapłanek oraz urzędników. Logografowie starali się - uwzględniając mityczny obraz przeszłości - dotrzeć do treści historycznych⁴. W ten sposób pragnęli uzyskać „względnie jednolity obraz przeszłości”⁵.

Logografów od VII do V wieku przed Chr. było wielu, a różnili się stopniem krytycyzmu wobec ocen przeszłości. O ile pierwsi jedynie gromadzili mity i starali się te mity wiązać chronologicznie w sposób sztuczny, zwykle według genealogii, o tyle już w wieku VI zaczęli oceniać, co mogło się zdarzyć faktycznie, a co jest jedynie opowiadaniem mitycznym.

Najbardziej znanym logografem był Hekatajos z Miletu (ok. 560-490 r. przed Chr.). Jest autorem dzieła: „Genealogiai” (Genealogie), w którym dokonał interpretacji mitów oczyszczając je z elementów mitycznych. W utworze tym znajdujemy znamienne zdanie: „Hekatajos z Miletu w ten sposób opowiada: zapisuję to, co mi się wydaje prawdą, bo opowieści Hellenów są wielorakie i moim zdaniem śmieszne”⁶. Stosując taką metodę uprawiał faktycznie krytykę historyczną. Uwidacznia się to również w drugim jego dziele: „Peridos ges” (Opis ziemi), które zawiera relacje topograficzne, geograficzne i etnograficzne z jego podróży do Egiptu i na Sycylię. Hekatajos wprowadził do opisywanych zdarzeń chronologię. Przed nim przedstawiano wszystko synchronicznie. Wraz z kategorią chronologii pojawił się problem początku świata i dziejów. Hekatajos odrzucił jednak mitologiczne rozumienie początku ludzkości - czyli rozumienie go jako genealogię bogów. Hekatajos ściśle łączył historię ludzkości z nauką o ziemi i geografii. Autor ten pierwszy zastosował w opisywaniu ziemi podział na Europę i Azję jako obszary różniące się klimatem, fauną, florą i ludnością⁷. Hekatajos brał też żywy udział w życiu politycznym, czego wyrazem był m.in jego sprzeciw wobec powstania miast jońskich przeciw Persom.

Kontynuatorem rozpoczętego przez Hekatajosa kierunku genealogicznego był Akusilaos z Argos (początek V wieku przed Chr.), autor zachowanych tylko we fragmentach dzieł pt. „Genealogiai”, „Kosmogoniai”, „Theogoniai”. W pierwszym z tych dzieł starał się usuwać sprzeczności przekazów ustnych dotyczących kolejności pokoleń i osób w historii. W „Theogonii” posiłkuje się

⁴ G. Labuda, *Rozwój metod dziejopisarskich od starożytności do współczesności*. Część I: *Do schyłku XIX wieku*, Poznań 2003, s. 15 nn.

⁵ R. Turasiewicz, *Początki prozy. Logografowie – najwcześniejsi historycy*, [w:] H. Podbielski (red.), dz. cyt., s. 3 nn.

⁶ N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, Warszawa 1977, s. 341.

⁷ Cz. Bartnik, *Historiologia w kulturach starożytnych*, Lublin 2000, s. 211-213.

również „Iliadą” Homera próbując na podstawie paralelnej lektury tych dwóch dzieł przedstawić własną relację poszczególnych wydarzeń⁸.

W nurt analogicznego opisu dziejów wpisuje się również Ferecydes z Aten (początek V wieku przed Chr.), pierwszy prozaik ateński piszący dialektem jońskim o mitach attyckich. Dzieło jego nosiło tytuł: „Genealogiai” i składało się z dziesięciu ksiąg, z których zachowały się tylko fragmenty⁹.

Kolejny pisarz tego okresu - Dionizjos z Miletu (V w. przed Chr. zaliczany jest do grupy tzw. starszych logografów. W swoim dziele pt. „Perska” (Historia Persji) przedstawił przebieg wojen perskich.

Dionizjos myślał już kategoriami historycznymi, a nie mitologicznymi. To samo można powiedzieć o kolejnym logografie: Charonie z Lampsaku. Jest on autorem „Roczników Lampsakeńczyków”, w których opisał dzieje tego miasta od jego założenia do czasów mu współczesnych. Miasto Lampsakos (położone w Azji Mniejszej nad Hellespontem), ojczyzna Anaksymenesa i Metrodorosa, według legendy miało być miejscem narodzin bożka Priapa, z czym wiązał się miejscowy kult tego boga¹⁰.

Kolejny logograf to Ksantos z Lidii, syn Kandaulesa (V wiek przed Chr.). Za panowania Artakserksesa I (465-424 r. przed Chr.)¹¹ napisał dzieło „Lydiaka” (Sprawy lidyjskie) w czterech księgach, w których opisał historię swego kraju od jego początków do upadku ostatniego króla Lidii, słynnego z bogactw Krezusa pokonanego przez Cyrusa Wielkiego (546 r. przed Chr.).

Epokę logografii zamyka Hellanikos z Lesbos (485-400 r. przed Chr.). Jest autorem wielu dzieł mitologicznych (na przykład: Deukalionęja, Foronis), mitologiczno-genealogicznych (na przykład Attis, Lesbika, Thessalika) oraz rozpraw historyczno-geograficznych. Główną zasługą Hellanikosa jest zsynchronizowanie historii całej Grecji. Jako podstawę chronologii przyjął on spisy kapłanek z Argos. W dziele *Opowieści trojańskie* zawarł mityczny przekaz dotyczący wojny trojańskiej oraz związanych z nią wydarzeń.

Na szczególną uwagę zasługuje jego „Kronika Attycka”, w której przedstawia dzieje Attyki od jej początków aż do czasów mu współczesnych, to jest do zakończenia wojny peloponeskiej. Wszystkie pisma Hellanikosa zaginęły, znamy je tylko z cytatów zawartych u późniejszych autorów¹².

⁸ A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna w Dziejach Apostolskich*, Warszawa 2011, s. 23.

⁹ J. Łanowski, M. Starowieyski, *Literatura Grecji starożytnej w zarysie. Od Homera do Justyniana*, Warszawa 1996, s. 49; *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, Warszawa 1983, s. 256.

¹⁰ Dz. cyt., s. 404.

¹¹ Na okres jego rządów przypada działalność Ezdrasza (Ezd 4,7-8; 7,1) i Nehemiasza (Neh 2,1).

¹² T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t. I, s. 710; A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 24-25; dz. cyt., s. 307.

II. Główni przedstawiciele greckiej historiografii antycznej

1. Herodot z Halikarnasu (490-425)

Nazywany ojcem antycznej historiografii greckiej (w przeciwstawieniu do logografów-kronikarzy). W młodszych latach Herodot brał udział w walkach przeciwko miejscowemu tyranowi Lygdanisowi i dlatego jako zbieg polityczny opuścił swe miasto i zamieszkał na wyspie Samos. Po powrocie do Halikarnasu, uwolnionego już od tyrana, wyruszył w podróż do wielu krajów starożytnego świata (Egipt, Babilonia, Syria, Azja Mniejsza, Scytia) zbierając wiarygodne wiadomości o kulturze, zwyczajach, językach i ustrojach politycznych innych ludów. W roku 445 przed Chr. osiadł w Atenach, gdzie spędził dwadzieścia lat swego życia. Tutaj zaprzyjaźnił się z Sofoklesem i Peryklosem. Ostatnie lata swego życia spędził w kolonii attyckiej Turioi, na południu Italii¹³.

M. T. Ciceron nazwał Herodota „ojcem historii” (De legibus I, II, 5). Zainteresowania Herodota nie odnosiły się bowiem wyłącznie do historii własnego narodu ani do jednego, wyizolowanego obszaru życia społecznego czy politycznego; badał wydarzenia historyczne w ich uniwersalnym wymiarze: uwzględniał ich wymiar socjalny, ekonomiczny, kulturowy, polityczny. „W jego wizji uniwersalnej historii żadne wydarzenia nie dzieją się w izolacji i bez przyczyny, ale są częściami większego, jednoczącego je procesu”¹⁴.

Herodot był gorącym zwolennikiem demokracji; wolność obywatelska (isonomia) i wolność słowa (isogoria) są według niego kluczem do rozwoju państwa. Demokracja ateńska zadecydowała jego zdaniem o ostatecznym zwycięstwie słabszych i mniej licznych Greków nad Persami. Herodot wyznaczał trzy zasady, którymi trzeba się kierować opisując wydarzenia historyczne: ocalić od zapomnienia, dokonywać selekcji opisywanych wydarzeń, tzn. wybierać tylko dzieła wielkie, i po trzecie, wyjaśniać ich przyczyny.

Ogromny materiał etnograficzny, historyczny i geograficzny zebrany przez Herodota podczas jego podróży stał się podstawą dzieła pt. *Istoriai* (Dzieje). Utwór napisany w języku jońskim¹⁵ uczeni aleksandryjscy podzielili na dziewięć ksiąg według imion muz. Cztery księgi poświęcone są historii obcych narodów, tj.: Lidii, Persom, Medom, Babilończykom, Egipcjanom. Księga V wprowadza nas w dzieje greckie począwszy od nieudanego powstania Jonii przeciw Persji (500–494 r. przed Chr.). Księgi VI-IX omawiają wyprawy Persów na Grecję zakończone ich ostateczną klęską pod Platejami (479 r. przed Chr.).

Swoje zwycięstwa Grecy zawdzięczali również swojej demokracji. Ducha demokracji zdaniem Herodota najlepiej realizują Ateńczycy. Ale Herodotowi nie

¹³ S. Łoś, *Świat historyków starożytnych*, Kraków 1968, s. 5-67; E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. I, Warszawa 1985, s. 78 nn.

¹⁴ A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 27.

¹⁵ Miasto Halikarnas było pod silnymi wpływami Jonów, stąd język joński był tam w powszechnym użyciu.

chodziło o wykazanie wyższości któregośkolwiek z miast greckich (w tym wypadku Aten), opowiadał się on bowiem za solidarnością instytucjonalną i kulturową wszystkich Greków, chciał ukazać historyczną rolę i siłę przymierza ogólnohelleńskiego. „Siłą orężną pokonać Hellenów, gdyby byli zgodni, jakimi się już przedtem okazali, byłoby trudne nawet dla całego świata” – pisał Herodot (Dzieje IX, 2)¹⁶.

Herodot nie uprawiał oczywiście krytyki historycznej w dzisiejszym rozumieniu tego terminu, ale niewątpliwie był, jak na tamte czasy, wielkim uczynnym historykiem. Na wydarzenia patrzył również w świetle religii, był więc nie tylko historykiem, ale również teologiem. Wierzył w rządy Boskiej Opatrzności, która kieruje losami jednostek i narodów, nagradzając za dobro i karząc za zło. Nie wątpił też w prawdziwość przepowiedni i snów, za pomocą których bóstwa ostrzegają ludzi i objawiają im przyszłość¹⁷.

2. Tukidydes z Aten (460 – ok. 400 r. przed Chr.)

To jeden z najwybitniejszych historyków greckiej starożytności. Pochodził z Aten, z bogatej, arystokratycznej rodziny – jego ojciec był właścicielem kopalni złota w Tracji. Podczas wojny ze Spartą Tukidydesowi powierzono w roku 424 stanowisko stratega. Ale jego misja skończyła się dla niego tragicznie. Kiedy dowódca ateński, strateg Bukles, kierujący obroną oblężonego przez Spartan miasta Amfipolis wezwał go na pomoc, Tukidydes nie zdołał przybyć w porę z flotą do Amfipolis i miasto dostało się w ręce Spartan. Oskarżono wówczas Tukidydesa o zdradę i wytoczono mu proces, na który Tukidydes się nie zjawił. Wtedy przez zgromadzenie ludowe w Atenach został skazany na wygnanie i konfiskatę majątku. W rezultacie przez dwadzieścia lat pozostał na wygnaniu w Tracji, poświęcając ten czas na podróże, w czasie których zwiedził szereg krajów greckich i zbierał informacje o zaistniałych wypadkach. O tym okresie tak pisze w swoim dziele *Wojna Peloponeska*: „Tak się złożyło, że po mej strategii pod Amfipolis musiałem dwadzieścia lat spędzić z dala od ojczyzny. Miałem wtedy sposobność dokładniej śledzić wypadki zarówno po jednej jak i drugiej stronie, a na skutek wygnania szczególnie po wojnie peloponeskiej”¹⁸. Do Aten Tukidydes powrócił po wojnie w roku 404 przed Chr., ale nie zajmował się już polityką. Ten okres swego życia poświęcił na pisanie swego dzieła *Wojna Peloponeska*¹⁹. Nie znamy dokładnie miejsca ani daty jego śmierci. „Możemy ją ustalić jedynie na tej podstawie, że Tukidydes wspomina o zburzeniu murów ateńskich przez

¹⁶ Cyt. za: Cz. Bartnik, *Historiologia w kulturach starożytnych*, dz. cyt., s. 219.

¹⁷ Cz. Bartnik (*Historiologia...*, s.215) pisze, że Arystoteles uważał Herodota za „bezkrytycznego bazarza”.

¹⁸ Tamże, dz. cyt., s. 221.

¹⁹ O życiu i działalności Tukidydesa pisze: S. Łoś, *Świat historyków starożytnych...*, s. 127-146; E. Wipszycka, *Vademecum historyka...*, s. 119 nn.

Lizandra w roku 404, a nie pisze już o ich odbudowie w roku 393, wobec tego musiał umrzeć w każdym razie po roku 404²⁰.

Dzieło życia Tukidydesa to ośmiotomowa *Wojna Peloponeska* opisująca wojnę Aten ze Spartą. Autor nie dokończył go jednak z powodu choroby i śmierci. Zarówno tytuł księgi jak i jej podział są pochodzenia późniejszego. Dzieło urywa się na dwudziestym pierwszym roku wojny 411/410, a trwała ona dwadzieścia siedem lat (431-404 r. przed Chr.). Stronami wojny były Ateny i ich sprzymierzeńcy w Związku Morskim oraz Sparta i Związek Peloponeski utworzony przez Spartę w drugiej połowie VI w. Wojnę tę podjęła Sparta, a jej powodem był wzrost potęgi Aten i strach, jaki budziła ona wśród Spartan. Wojna zakończyła się klęską Aten. W roku 405 przed Chr. dowódca wojsk Sparty, Lizander, zadał flocie ateńskiej klęskę pod Ajgospotamoj, a w roku następnym (404 r. przed Chr.) zdobył Ateny. Związek Morski został rozwiązany, a Ateny uznały hegemonię Sparty w Grecji.

Układ *Wojny Peloponeskiej* przedstawia się następująco: księga pierwsza mówi o przyczynach wojny, księgi: druga, trzecia, czwarta oraz początek piątej – o pierwszym jej okresie, czyli tak zwanej „wojnie archidamijskiej” trwającej do pokoju Nikiasza; księgi szósta i siódma mówią o wyprawie sycylijskiej; księga ósma o okresie od wyprawy sycylijskiej do roku 411 przed Chr.

W opis wojny włączono ekskursy zawierające osobiste uwagi Tukidydesa związane z toczącą się wojną, zawierające uwarunkowania i przyczyny zdarzeń. Wśród tych ekskursów wymienić można: analizę przyczyn wojny peloponeskiej, opis czasów między wojnami perskimi a wojną peloponeską, a także analizy historyczne dotyczące zasad historiograficznych oraz patologii wojny²¹.

W analizach dotyczących przyczyn wojny znalazły się uwagi Tukidydesa o naturze człowieka. Człowiek według niego jest okrutny, a wojna tą złą cechą ujawnia: „Wiele dotkliwych klęsk spadło na różne państwa z powodu walk partyjnych, które zdarzają się i zawsze zdarzać będą, jak długo natura ludzka pozostanie niezmieniona... Źródłem tego wszystkiego była żądza panowania dążąca do zdobycia bogactwa i zaspokojenia ambicji”²².

Tukidydes jawi się w swoim dziele jako krytyczny badacz historiograficzny. Przedmiot swoich badań ogranicza do tych wydarzeń, które mógł sam zweryfikować i poddać analizie. Bieg dziejów uważał nie za dzieło bogów, lecz za rezultat rozumnego lub nierozumnego postępowania ludzi działających według konkretnych interesów. W przypadku Wojny Peloponeskiej była to rywalizacja dwóch stron o hegemonię. Źródłami dla Tukidydesa była autopsja albo relacje świadków, tych ostatnich nie traktował jednak bezkrytycznie. „Nie uważałem – pisze – za słuszne spisywać to, czego dowiedziałem się od pierw-

²⁰ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 766.

²¹ M. Cytowska, H. Szelest, *Historia literatury starożytnej*, Warszawa 2007, s. 72 nn; S. Stabryła, *Historia literatury starożytnej Grecji i Rzymu*, Wrocław 2002, s. 72 nn.

²² Cyt. za: Cz. Bartnik, *Historiologia paradygmatyczna...*, s. 223-224.

sze go lepszego świadka, lub tego co mi się wydawało, ale tylko to, czego sam byłem świadkiem, albo to, co słysząc od innych, z największą możliwie ścisłością i w każdym szczególe zbadałem”²³. Przedmiot swoich badań Tukidydes ogranicza więc do tych wydarzeń i faktów, które sam mógł zweryfikować przez „krytyczne wartościowanie sprzecznych doniesień i spisanych dokumentów”²⁴. Można więc w końcu przyjąć, że podane przez Tukidydesa założenia metodologiczne (krytycyzm wobec przekazów tradycji ustnej, mitów, relacji świadków i zastanych dokumentów) stanowią „pierwszą w Europie i świecie metodykę naukowej historiografii”²⁵.

3. Ksenofont z Aten (ok. 432-353)

Pochodził z zamożnej, arystokratycznej rodziny ateńskiej. W młodości uczył się retoryki u sofistów (być może u Gorgiasza), znalazł się także w kręgu słuchaczy Sokratesa, choć nie należał do grona jego najbliższych uczniów. W każdym razie pisma Ksenofonta stanowią drugie po Platonie źródło wiedzy o życiu i nauce Sokratesa.

Od młodości Ksenofonta zaprzątała myśl o karierze wojskowej i między innymi stąd w roku 402 przed Chr. opuścił Ateny i zaciągnął się jako ochotnik do wojsk perskiego wodza Cyrusa Młodszego. Wziął udział w jego wyprawie przeciw bratu Cyrusa, królowi Artakserksesowi II. Po bitwie pod Kunaksą, w której poległ Cyrus, Ksenofont, wybrany przez Greków na wodza, uczestniczył jako jeden z pięciu wodzów w odwojowaniu wojsk greckich z Azji Mniejszej do wybrzeży Morza Czarnego. Po powrocie do Europy wstąpił najpierw na służbę do króla trackiego Genteusa, a następnie do dowódcy spartańskiego Thimbrona. Został jednym z przybranych oficerów Agesilaosa i walczył u jego boku przeciw Atenom w bitwie pod Koroneją w roku 394 przed Chr. Został za to przez Ateny skazany zaocznie na banicję; jako proksenos (ambasador) spartański zamieszkał w Skillus koło Olimpji, skąd uciekł po zwycięstwie Tebańczyków pod Leukratami (371 r. przed Chr.). Następnie zamieszkał w Elidzie, gdzie otrzymał posiadłość ziemską od Spartan, wreszcie osiadł w Koryncie. W roku 369 przed Chr. został odwołany z wygnania; prawdopodobnie przyczynił się do tego fakt, że obaj jego synowie walczyli w wojsku ateńskim, a jeden z nich, Grylos, zginął w bitwie pod Mantynają²⁶.

Według tradycji antycznej (Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, II, 6, s. 104 nn) Ksenofont napisał około czterdziestu prac, wysoko cenionych przez starożytnych pisarzy greckich i rzymskich (Cyceron, Kwintylian,

²³ Cyt. za: A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 32, przypis 56.

²⁴ R. Turasiewicz, *Historiografia*, [w:] H. Podbielski (red.), *Literatura Grecji starożytnej...*, s. 23.

²⁵ T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. I, Warszawa 1959, s. 724.

²⁶ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 393.

Tacyt) jako wzór klasycznego stylu attyckiego. Zachowaną spuściznę literacką Ksenofonta można podzielić na cztery grupy²⁷.

a. Pisma historyczne:

- 1) *Hellenika* w siedmiu księgach obejmuje historię Grecji od roku 411 przed Chr. do bitwy pod Mantineją. Dzieło jest kontynuacją niedokończonych *Dziejów* Tukidydesa i obejmuje lata 411-362 przed Chr.
- 2) *Anabasis (Wyprawa Cyrusa)* w siedmiu księgach opisuje wyprawę Cyrusa i odwrót dziesięciu tysięcy Greków pod bitwie pod Kunaksą. Stanowi swoistego rodzaju „pamiętnik wojenny”; poza opisem przebiegu wyprawy wojennej dzieło zawiera szczegóły geograficzne, topograficzne oraz przeżycia i obserwacje autora.
- 3) *Agesilaos* – pochwała króla Sparty napisana prawdopodobnie wkrótce po jego śmierci w roku 361 przed Chr.

b. Pisma filozoficzne:

- 1) *Apopeumata Sokrates (Wspomnienia o Sokratesie)*. Dzieło zawiera wiadomości o życiu, działalności i poglądach Sokratesa.
- 2) *Ojkonomikos (Księga o gospodarstwie)*. Utwór ma formę dialogu między Sokratesem a Kritobulosem rozmawiających o zagadnieniach gospodarstwa na wsi.
- 3) *Symposion (Uczta)* to pismo, które opisuje ucztę, która odbyła się w domu Kalliasa oraz mowę Sokratesa o miłości.
- 4) *Apologia Socratus (Obrona Sokratesa)* – proces Sokratesa.

c. Pisma polityczne:

- 1) *Kyru pajdeia (Wychowanie Cyrusa)* – utwór opisuje życie króla perskiego Cyrusa Wielkiego od kolebki aż do śmierci. Autor ma na celu opisanie idealnego państwa, za które uważał absolutną monarchię wojskową i idealnego władcę, za jakiego uważał Cyrusa.
- 2) *Hieron* – dzieło w formie dialogu między poetą Simonidesem z Keos a tyranem Syrakuz, Hieronem o dodatnich i ujemnych stron władzy tyrana.
- 3) *Lakedajmonion politeia (Ustrój lacedemoński)* – jest to przedstawienie wyidealizowanego obrazu ustroju spartańskiego²⁸.
- 4) *Poroj (O dochodach)* – jest to projekt reform skarbowych dla Attyki. Projekt zawiera cztery zasadnicze postulaty: poprawa położenia metojskich, intensyfikacja handlu, rozszerzenie eksploatacji kopalń srebra i ołowiu w górach Laurion i prowadzenie polityki pokojowej. Projekty te nie były jednak realne, świadczyły tylko o postępującym kryzysie polis i jej gospodarki²⁹.

d. Pisma techniczne :

²⁷ Tamże.

²⁸ Utwór ten oraz wymieniany przez niektórych autorów utwór: *Politheia Athenaion (Ustrój polityczny Aten)* to pisma nieautentyczne.

²⁹ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1972, s. 238, 250.

- 1) *Kynegetikos* (*Podręcznik łowiectwa*).
- 2) *Hipparchikos* (*Dowódca jazdy*) – pismo o obowiązkach dowódcy jazdy i sposobach ulepszenia jazdy ateńskiej.
- 3) *Peri hippikes* (*O sztuce jeździeckiej*) – utwór o sposobach nabywania i ujeżdżenia koni.

Historiografia Ksenofonta różni się zasadniczo od zasad pisania historii podanych przez Tukidydesa. W swoich opisach opiera się na autopsji i ustnej tradycji, nie podaje jednak nigdzie źródeł literackich, z których korzysta. Nie stosuje też konfrontacji sprzecznych relacji ani krytyki wykorzystanych źródeł. Selekcji faktów dokonuje w sposób dowolny w zależności od subiektywnych przekonań. Wszystko to sprawia, że jego dzieło „nie jest nawet kroniką wypadków współczesnych”³⁰.

Poza opisami historycznymi, filozoficznymi i politycznymi w pismach Ksenofonta znajdujemy również uwagi i sugestie z obszaru moralności. Podaje na przykład, że w wątpliwościach dotyczących różnych kwestii społecznych rozstrzygają wartości moralne: kryterium wyboru jest dobro moralne ukazane przez tradycję. Ważna jest rola pedagoga, ale jego zadaniem nie jest dostosowywanie człowieka do społeczności, lecz do zasad, jakie mu wyznacza Opatrzność. Naczelna reguła w życiu i wychowaniu to prawo i posłuszeństwo prawu. One to określają głównie stan ducha i poziom moralności zarówno jednostek, jak i społeczeństwa.

4. Polibiusz z Megalopolis (200 – ok. 118)

Polibiusz z Megalopolis, grecki polityk i historyk, żył w czasach rozpowszechniania się rzymskiego panowania nad ówczesnym światem. Wywodził się z arystokratycznej rodziny. Jego ojciec, Lykortas, wielokrotnie sprawował urząd stratega. W młodości Polibiusz angażował się w politykę Związku Achajskiego³¹. W latach 170-169 przed Chr. był hipparchą (dowódcą jazdy). W konflikcie rzymsko-macedońskim opowiadał się za neutralnością Grecji. Po bitwie pod Pydną (r. 169 przed Chr.), w której rzymski dowódca Emilusz Paulus pokonał króla macedońskiego Perseusza, został oskarżony przez przywódcę stronnictwa filorzymskiego Kallikratesa o sprzyjanie Macedonii i wysłany wśród tysięcy zakładników do Rzymu. Tam zaprzyjaźnił się ze zwycięzcą spod Pydny – Emiluszem Paulusem, który niezależnie od kwalifikacji wojskowych był rów-

³⁰ K. Głombiowski, *Ksenofont. Żołnierz i pisarz*, Wrocław 1993, s. 199; A. Kijewska, *Ksenofont*, „Encyklopedia Katolicka”, Lublin 2004, T. X, s. 82-83.

³¹ Związek Achajski to jedna z głównych sił politycznych w Grecji okresu hellenizmu. Utworzona w roku 280 przed Chr. federacja czterech miast-państw w północnej części Peloponezu objęła w ciągu następnego stulecia niemal cały Pół-wysep. Związek prowadził wspólną politykę zagraniczną, którą kierował naczelny wódz (strateg) wyposażony w wielką władzę oraz kolegium tzw. demiurgów wybieranych corocznie. Cyt. za: *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 11.

niez hellenofilem. W Rzymie poznał też Scypiona Afrykańskiego, któremu towarzyszył do Afryki w czasie trzeciej wojny punickiej (149-146 r. przed Chr.). Odbywał liczne podróże do Grecji, Galii, Hiszpanii i na Sycylię. Po klęsce zbuntowanego przeciw Rzymowi Związku Achajskiego jako zaufany polityków rzymskich współpracował w porządkowaniu spraw politycznych w Grecji. Polibiusz „zafascynowany Rzymem oraz jego ustrojem i przekonany o trwałości imperium, starał się udowodnić, że historia powszechna kierowana przez Los (Tyche) zmierza ku hegemonii Rzymu”³². Ostatnie lata życia spędził w Megalopolis. Zmarł w wieku 82 lat.

Polibiusz jest oceniany jako najwybitniejszy historyk epoki hellenistycznej. Głównym jego dziełem są składające się z czterdziestu ksiąg *Dzieje (Istoriai)* będące kontynuacją pracy Timajosa. Dzieło rozpoczyna się od opisu wydarzeń z roku 264 przed Chr. a kończy na wypadkach z roku 146 przed Chr. Odnacza się niezwykłą dokładnością relacji i krytycyzmem. Już we wstępie autor formułuje cel swojej pracy, a jest nim napisanie historii pragmatycznej, to jest zajmującej się wydarzeniami historycznymi, a nie mitami, oraz wydarzeniami historii powszechnej obejmującej wszystkie znane narody, które znajdowały się pod panowaniem Rzymu. Zwalczał kierunek retoryczny – według niego pisaniu historii musi przyświecać cel praktyczny: ma uczyć i pomagać w przewidywaniu przyszłości. Wiele miejsca poświęcał ustrojowi rzymskiemu, który uważał za doskonały, ponieważ był połączeniem ustroju monarchicznego, demokratycznego i arystokratycznego. Dzięki takiemu ustrojowi Rzym w ciągu pięćdziesięciu trzech lat, to jest od II wojny punickiej (220 r. przed Chr.) do bitwy pod Pydną (168 r. przed Chr.) zdołał zapanować nad światem. Polibiusz pisze: „Któż bowiem z ludzi jest tak tępy lub obojętny, żeby nie chciał wiedzieć, jak i dzięki jakiemu ustrojowi państwa cały prawie świat w niespełna pięćdziesięciu trzech lat opanowany popadł pod wyłączną władzę Rzymian, co przedtem nigdy się nie zdarzyło” (*Dzieje I, 1*)³³.

Polibiusz ukazuje w poszczególnych księgach swego dzieła kolejne etapy rzymskich zwycięstw. Ostatnia księga stanowi streszczenie całego dzieła. Zebrane informacje zaczerpnięte z wiarygodnych źródeł poddawał ocenie krytycznej, a informacje sprzeczne poddawał konfrontacji. W ten sposób starał się dotrzeć do obiektywnej prawdy historycznej. Pisaniu historii poświęcił Polibiusz największe miejsca w XII księdze swojej Historii, w której występuje przeciw retorycznie zorientowanej historiografii. Zadaniem historyka jest przede wszystkim krytyczna analiza źródeł, a nie wywoływanie estetycznych czy emocjonalnych wrażeń czytelnika. Ponadto historyk nie może zacieśniać się do analizy wyizolowanego zdarzenia, lecz musi je ukazać w kontekście uwarunkowań, powiązań i zależności. Polibiusz postulował racjonalne podejście do interpretacji faktów

³² L. Trzcionkowski, *Polibiusz*, „Encyklopedia Katolicka”, Lublin 2011, T. XV, s. 1093; S. Łoś, *Świat historyków starożytnych...*, s. 160-214.

³³ A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 41, przyp. 8.

i zjawisk, jedynie w wyjątkowych wypadkach, gdy nie można znaleźć racjonalnego wytłumaczenia można dopuszczać możliwość działania sił nadprzyrodzonych: „Ale tam, gdzie można odgadnąć przyczynę, z której i przez którą powstał dany stan rzeczy, wydaje mi się, że nie potrzeba uciekać się do sił boskich”³⁴.

Dzieło Polibiusza kontynuował Posejdonios z Apamei (131-51 przed Chr.), filozof i historyk grecki, autor *Historii po Polibiuszu* w pięćdziesięciu dwóch księgach, w których przeprowadza filozoficzną analizę zdarzeń historycznych. Porusza też problematykę z zakresu kosmologii (według niego wszechświat przeniknięty jest duchem, wyznaje więc jakąś formę witalizmu), geografii, psychologii, teologii (głosi na przykład, że potrzeba religii jest ludziom wrodzona, o czym świadczy występowanie jej u wszystkich narodów)³⁵.

III. Grecka antyczna historiografia retoryczna i biograficzna

1. Główni przedstawiciele nurtu retorycznego

Źródłem kierunku retorycznego w antycznej historiografii greckiej była szkoła Isokratesa³⁶. Wpływ retoryki na historiografię zaznaczył się przede wszystkim w tym, że „zretoryzowani historycy dbali więcej o artystyczną formę swych dzieł niż o zgodność opisywanych wydarzeń z prawdą”³⁷. Przedstawicielami tego kierunku byli: Efor i Teopomp. Oto ich poglądy.

A. Efor z Kyme (390-330 r. przed Chr.)

Efor jest autorem pierwszej historii powszechnej Grecji (*Historiai*), która obejmuje prawie 750 lat historii Grecji od wędrówki Dorów (1184 r. przed Chr.) aż do Filipa Macedońskiego (340 r. przed Chr.). Dzieło składa się z trzydziestu ksiąg i obok wydarzeń helleńskich uwzględnia też historię innych narodów: Egipcjan, Persów, Kartagińczyków. Ostatnią, trzydziątą księgę dzieła dopisał jego syn Demofilos.

Poszczególne księgi swego dzieła Efor wprowadzał wstępem i kończył zakończeniem. Według niego dzieło historyczne powinno być zajmujące, pozbawione monotonii, a więc materiał historyczny należy ubarwiać dodając szczegóły nie mające oparcia w historii. Dlatego mówimy tu o historiografii retorycznej kładącej nacisk bardziej na efekt przemawiający do czytelnika niż na prawdę. A. F. Grabski określa ten rodzaj pisarstwa mianem „historiografii paradygmatycznej”, która stawiała sobie za cel „nie tyle zadania poznawcze, ile dy-

³⁴ Podają za: A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 43, przyp. 100.

³⁵ H. Podbielski (red.), *Literatura Grecji starożytnej*, t. II, s. 89-97.

³⁶ Isokrates (436-338 r. przed Chr.) – grecki teoretyk wymowy i wybitny mówca. W roku 390 przed Chr. otworzył w Atenach szkołę wymowy. Jego szkoła obejmowała w programie nie tylko retorykę, ale także psychologię i naukę prawa. Wyszli z niej najwybitniejsi mówcy greccy następnego pokolenia jak: Demostenes, Hyperejdes, Ajschnes, Likurg, a także i historycy, jak na przykład Teopomp.

³⁷ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 738.

daktyczne: jej zadaniem było... dostarczenie czytelnikom pouczających przykładów dobrego i złego postępowania, zwanych paradygmatami”³⁸.

B. Teopomp z Chios (378-320 r. przed Chr.)

Ojczyzną Teopompa była wyspa Chios. Wraz z ojcem, który z powodu swoich filospartańskich poglądów opuścił Chios, przybył do Aten. Jednak w roku 332 przed Chr. na mocy amnestii ogłoszonej przez Aleksandra Wielkiego powrócił na Chios. Po śmierci Aleksandra, gdy na Chios uzyskało przewagę stronnictwo antymacedońskie, musiał po raz drugi opuścić Chios. Po dłuższej tułaczce przybył do Egiptu. Nie znamy dokładnie daty ani miejsca jego śmierci.

Na twórczość Teopompa składają się trzy dzieła:

- a) *Hellenika (Historia Grecji)* w dwunastu księgach. Obejmuje okres od roku 410 przed Chr. do roku 394, to jest do bitwy morskiej pod Knidos. Teopomp kontynuował w swym dziele niedokończone dzieło Tukidydesa.
- b) Głównym dziełem Teopompa jest *Filippika (Historia Filipa)* w pięćdziesięciu ośmiu księgach. Zasadniczym tematem tego dzieła są dzieje króla macedońskiego Filipa II i opis czasów mu współczesnych (360-336 r. przed Chr.)³⁹.
- c) Listy z Chios do Aleksandra Wielkiego. Analizuje w nich stosunki polityczne w państwie Aleksandra, w tym dotyczące także jego wyprawy do Indii.

Teopomp pisał swe dzieła historyczne, ale wywodził się on z retorycznej szkoły Isokratesa i wpływ tejże szkoły uwidaczniał się w jego twórczości. Zalicza się go do kierunku biograficznego w antycznej historiografii greckiej.

2. Główni przedstawiciele nurtu biograficznego

Twórczość przedstawicieli tego kierunku może być zaliczana do historiografii, ale opowiadana tu historia jest bardzo ściśle związana z biografią historycznych postaci. Do tego nurtu zaliczyć można Kallistenesa, Durisa i Plutarcha. Oto ich poglądy.

A. Kallistenes z Olintu (370-323 r. przed Chr.).

Był krewnym i uczniem Arystotelesa, dzięki któremu otrzymał stanowisko na dworze Aleksandra Wielkiego. Towarzyszył królowi w jego podróżach, ale gdy po czasie odmówił uznania go za godnego boskiej czci, został wtrącony do więzienia, gdzie wkrótce zmarł.

Jest on autorem dzieła *Czyny Aleksandra*. W opis podbojów Aleksandra włączone są liczne elementy legendarne i historyczno-przygodowe. Napisał również historię Grecji pt. *Hellenika* w dziesięciu księgach obejmującą dzieje Gre-

³⁸ A. F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006, s. 23; *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 214.

³⁹ A. J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 36-37.

cji od pokoju Antalkidasa⁴⁰. Przypisywano mu również uporządkowanie poematów Homerowych.

B. Duris z Samos (340-270 r. przed Chr.).

Był uczniem Arystotelesa i Teofrasta. Jest autorem kilku dzieł, spośród których najważniejsze to składająca się przynajmniej z dwudziestu trzech ksiąg *Historia Powszechna (Istoriai)* obejmująca dzieje Grecji od wstąpienia na tron króla Filipa w Macedonii (r. 369 przed Chr.) do podziału monarchii Aleksandra Wielkiego między diadochów, to jest do początków III w. przed Chr.⁴¹. Napisał także dzieło pt. *Ta peri Agathoclea (Historia Agatoklesa)* oraz: *Samion Horoj (Roczniki Samijskie)*. W tym dziele opisuje historię i kulturę ojczyzny autora, wyspy Samos.

Dzieła Durisa nie mają dużej wartości historycznej. Nie zajmował się związkami przyczynowo-skutkowymi zjawisk i procesów historycznych. Wprowadził do historiografii arystotelesowską zasadę mimesis, czyli naśladowanie. Oznaczało to naśladowanie rzeczywistości historycznej, ale nierównoznacznie z jej wiernym odtworzeniem⁴². Jego twórczość można scharakteryzować w ten sposób, iż starał się on przede wszystkim o to, „aby akcja była żywa i interesująca i dlatego wprowadza liczne dygresje i anegdoty, dąży do osiągnięcia dramatyczności i patetyczności w opowiadaniu”⁴³.

C. Plutarch z Cheronei (ok. 50 - 125 r. po Chr.)⁴⁴

Plutarch z Cheronei był najbardziej znanym reprezentantem nurtu biograficznego, ale równocześnie jednym z najważniejszych pisarzy greckich. Studiował w Atenach u Ammaniosa, a następnie w Aleksandrii. Przez dłuższy czas przebywał w Rzymie. Po powrocie do ojczyzny założył w Cheronei szkołę filozoficzną, w której uczył interpretacji pism Platona, a także Arystotelesa. Cała jego działalność zmierzała do religijnego i moralnego odrodzenia ojczyzny. Twórczość Plutarcha można podzielić na dwie grupy:

1.

*Pisma biograficzne (Żywoty sławnych mężów)*⁴⁵. W biografiiach tych Plutarch najpierw przedstawia dzieciństwo i młodość danej postaci, jej pochodzenie, wy-

⁴⁰ Spartański mąż stanu, który w czasie wojny korynckiej doprowadził w roku 387 przed Chr. do zawarcia pokoju między Atenami i ich sprzymierzeńcami a Spartą, zwanego pokojem Antalkidasa, na warunkach podyktowanych przez króla perskiego. W konsekwencji tego układu wszystkie miasta greckie w Azji Mniejszej przeszły pod panowanie perskie.

⁴¹ R. Turasiewicz, *Historiografia...*, s. 67.

⁴² Zob. Z. Mitosek, *Mimesis. Zjawisko i problemy*, Warszawa 1997.

⁴³ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 207.

⁴⁴ O życiu, działalności i twórczości literackiej Plutarcha zob.: K. Korus, *Twórczość Plutarcha z Cheronei*, Kraków 1978; T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, T. II, s. 405-440.

⁴⁵ Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, tłum. M. Brożek, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1997; Plutarch, *Powiedzenia królów i wodzów. Powiedzenia spartańskie*, tłum.

chowanie. wykształcenie, a następnie jej dokonania. Zakończenie poświęcone jest starości opisywanej osoby, nieraz jej potomstwu i pośmiertnej sławie. Biografie dzieli na: biografie pojedyncze, w których opisuje żywoty greckich bohaterów (Heraklesa, Hezjoda z Askry, Pindara z Teb i innych) żywoty cesarzy rzymskich, które miały informować Greków o historii Rzymu (zachowały się tylko biografie dwóch cesarzy: Galby i Othona), oraz pary żywotów równoległych (*Bioi paralleloi*) sławnych Greków i Rzymian. Biografie te ujęte są w ten sposób, że każde opracowanie obejmuje dwie biografie: wybitnego w jakiejś dziedzinie Greka i Rzymianina: Demostenes-Cyceron, Tezeusz-Romulus, Temistokles-Kamillus itd., a kończy porównaniem obu postaci. Dlatego zatytułowane są one: „biografie porównawcze”. Intencją Plutarcha było pokazanie, że „Grecy nie są wyłącznie twórcami kultury, a Rzymianie tylko politykami, lecz zarówno Rzymianie jak i Grecy są równorzędnymi i równo-prawnymi obywatelami, którzy gwarantują istnienie Cesarstwa Rzymskiego i jego cywilizacji”⁴⁶.

2.

Pisma moralne (*Moralia*), w których znajdują się utwory o różnej treści:

- ✓ traktaty filozoficzne (np. *Przeciw Kolotesowi*),
- ✓ pisma etyczne (np.: *O cnocie moralnej*, *O równowadze ducha*),
- ✓ pisma polityczne (np. *Rady polityczne*),
- ✓ pisma religijne (np.: *O delfickim El*, *O zamknięciu wyroczni*),
- ✓ pisma literacko-krytyczne (np.: *O złośliwości Herodota*, *Studia nad Homerem*),
- ✓ pisma objęte wspólnym tytułem: *Rozmowy biesiadne* o bardzo różnej treści⁴⁷.

Summary

Antique Greek historiography

In the Greek world in the first millennium BC, historiography was mainly limited to tales about the past of one's own family and their relations with other families. In the beginning, these tales were passed down orally, and with time, they began to take written form. It was not until the beginning of the 5th century BC that we may speak of what we today understand as proper antique historiography. This paper consists of three parts. In the first part, the author concentrates on the early stage of writing down tales about past events by Ionian logographers. In the second part, the output of the most prominent representatives of antique Greek historiography including Herodotus of Halicarnassus (490-425 BC), Thucydides of Athens (460-ca. 400 BC), Xenophon of Athens (432-353 BC) and Polybius of Megalopolis (200-ca. 118 BC) is analyzed. The third part of this paper describes two currents in antique historiography, namely, rhetorical and biographical historiography.

K. Jeżewska, Warszawa 2006.

⁴⁶ A. J. Najda, *Historiografia paradygmaticzna...*, s. 54.

⁴⁷ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, s. 509.